

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЧІКУВАННЯ В АДАПТАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ КУРСАНТІВ

І. С. Попович

Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України

Навчально-виховний процес у вищих військових навчальних закладах закритого типу спрямований на формування фахівців у короткі терміни – за 4 роки. У цей час вони не тільки опановують навчальну програму, а й несуть службу, беруть активну участь у громадському житті. Звичайно, професійний відбір і процедура вступних іспитів дають змогу вибрати кращих із кращих. Але це не знижує актуальності, значимості й гостроти проблеми, якої ми торкаємось. Вхідження в нову інституцію, спільноту вимагає мобілізації фізичних, а особливо психічних сил. Здатність людини пристосовуватися до нових обставин, увійти в русло діяльності групи, посісти гідну позицію і відігравати суспільно важливу роль заслуговує на увагу та повагу.

Багато науковців вивчали й аналізували явище адаптації. Цій проблемі присвячено чимало наукових праць. Зокрема, процесам у контексті навчальної та військової галузі приділяли увагу такі вчені, як Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Г. А. Гайдукевич, О. В. Іванова, В. В. Конопльов, В. Н. Невмержицький та інші. У цій статті ми намагатимемось з'ясувати ту роль, яку відіграють соціально-психологічні очікування в адаптаційному процесі курсантів.

Термін «адаптація» (від середньовіч. лат. *adaptation* – «пристосування») з'являється в літературі у другій половині XVII століття. Його введення пов'язане з іменем німецького фізіолога Ауберта. Адаптація – результат і процес взаємодії живих організмів і навколишнього середовища, що приводить до оптимального їх пристосування до життя та діяльності. Як правило, виокремлюють два види адаптації: біофізіологічну і соціально-психологічну. Під соціально-психологічною адаптацією ми розуміємо вид взаємодії особистості чи спільноти із соціальним оточенням, в процесі якої узгоджуються вимоги й очікування її учасників. Важлива складова адаптації – узгодження

самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань суб'єкта з його можливостями та з реальністю соціального оточення [10, с. 13–14].

Адаптація до нових умов виступає на першому курсі провідною психологічною детермінантою навчально-професійної діяльності. Вона являє собою два взаємопов'язаних процеси: акомодацию і асиміляцію [8]. Акомодация забезпечує функціонування організму особистості відповідно до властивостей середовища і виступає складовою адаптаційного процесу, тобто в ній переважає пристосування. Для першокурсника це має особливо важливе значення. Асиміляція завдяки таким процесам, як інтеріоризація та екстеріоризація, є операційною складовою адаптаційного процесу. Якщо для курсанта-першокурсника вона має менш важливе значення, ніж акомодация, то на другому і третьому курсах вона стає домінуючою. Як зазначає Г. О. Балл: «Процеси акомодации та асиміляції завжди опосередковують один одного, але в кожному випадку один з них є провідним» [1, с. 8].

Соціально-психологічна адаптація курсантів – це процес опанування ними певного соціально-психологічного статусу, оволодіння тими або іншими соціально-психологічними рольовими функціями. Вона може виступати і як засіб захисту особистості молодого курсанта, завдяки чому послаблюються або усуваються внутрішні психічні напруження, дестабілізаційні стани, які виникають під час взаємодії курсанта з іншими курсантами, офіцерами, командирами. Виокремимо чинники, які впливають на психосоціальну сферу курсантів: а) регламентація всіх видів взаємин, яка передбачає жорстку субординацію, як по вертикалі, так і по горизонталі; б) входження в малу військову групу, встановлення міжособистісних взаємин, засвоєння статутних рольових функцій і узгодження з груповими очікуваннями; в) оволодіння груповими нормами поведінки, формування відповідного їм стилю взаємин [5, с. 52–53].

Соціально-психологічні очікування (експектації) – це суб'єктивні орієнтації кожного члена адаптаційного процесу, що поєднують низку соціальних настанов, елементів знань, стереотипів поведінки, оцінок,

переконань, намірів, які приймають і поділяють члени малої групи щодо передбачуваних подій. Під час пристосування курсанта-першокурсника до умов середовища (акомодації, за термінологією Ж. Піаже) соціально-психологічні очікування мають найчастіше інтроспективний характер. Більшість курсантів вдається до аналізу своїх дій на перших етапах міжособистісної взаємодії у групі, хоча бувають і винятки. Стосунки набувають діадного, тріадного характеру.

Оцінювання і самооцінювання дій, вчинків у перші дні навчально-службової діяльності відбувається саме в контексті діадно-тріадних стосунків. На цьому етапі не варто недооцінювати значення соціально-психологічних очікувань. Акомодація є не просто пасивною складовою адаптаційного процесу. Вона у поєднанні з асиміляцією виступає у тій діалектичній єдності, завдяки якій взаємодіють ці два протилежно спрямовані процеси. Саме завдяки цьому реалізується адаптація. Соціально-психологічні очікування на першому етапі мають радше якісний характер, а вже на етапі асиміляції набувають кількісних характеристик. Якісний характер соціально-психологічних очікувань сприяє не так формуванню нових властивостей особистості курсанта, як перебудові тих, що вже є. На початковому етапі виникають тільки передумови цієї перебудови. Досвід людства свідчить, що від того, якою будуть підвалини, фундамент, залежить те, як дім стоятиме. Соціально-психологічні очікування можуть бути зумовлені також індивідуально-психологічними особливостями особистості. Вони є одним із компонентів самосвідомості будь-якої особистості. Як зазначає М. Й. Боришевський, соціально-психологічні очікування охоплюють, по-перше, усвідомлення людиною того, якої поведінки очікують від неї інші, передусім значущі для неї люди, тобто ті, з думкою яких вона рахується; по-друге, усвідомлення людиною можливих реакцій оточення на її поведінку і, нарешті, по-третє, усвідомлення людиною тих вимог, які висуває до неї оточення. Водночас, зміст, сутність соціально-психологічних очікувань не меншою мірою зумовлюється самооцінкою та рівнем домагань людини, які слугують базою для побудови нею більш узагальнених,

інтегрованих уявлень про себе, що виступають уже в формі «образу Я» [4, с. 8–9].

Соціально-психологічні очікування зумовлені не лише індивідуально-психологічними властивостями, а також можуть виступати компонентом самосвідомості будь-якої особистості, вони зумовлюються ще суспільною діяльністю, організаційною структурою групи, груповими нормами та еталонами сукупних перспектив розвитку суспільного життя. У стійких малих групах вони відображають об'єктивну необхідність взаємоузгоджених дій членів окремої групи. Він кожного члена очікується певний комплекс думок, почуттів і вчинків, які відповідають його соціальній ролі в системі функціонування групи [10, с. 454–455]. Певний комплекс думок, почуттів і вчинків починає формуватися на початковому етапі. На другому, асиміляційному етапі адаптаційного процесу, коли групова статутно-рольова ієрархія майже сформувалася, у соціально-психологічних очікуваннях починають чітко виступати кількісні характеристики. На цьому етапі відбувається сплетіння офіційних обов'язків з неофіційними взаєминами. Ці та інші суперечності, з одного боку, потребують, знову ж таки, мобілізації нервових і психічних зусиль.

Від того, як курсант сприймає і оцінює інших суб'єктів міжособистісної взаємодії, в передусім у групі, наряді, казармі, а також від того, як його сприймають та оцінюють значущі для нього суб'єкти і як він може уявити собі це сприйняття та їхню оцінку, залежить його місце в статутно-рольовій ієрархії групи. Це є важливою умовою адаптованості курсанта. Адаптованість особистості – міра пристосування її до умов життя і діяльності. Адаптованість може бути зовнішньою, внутрішньою і змішаною. Безумовно, важливе значення має внутрішня адаптованість особистості курсанта – коли внутрішні форми діяльності й поведінки особистості видозмінюються та приходять у відповідність з соціально-психологічними очікуваннями середовища, з вимогами, які йдуть ззовні. Адаптованість до умов навчання (як у цивільних, так і у військових навчальних закладах) у спеціальних наукових дослідженнях

оцінюється успішністю навчання (об'єктивний показник) і домінуючими психічними станами (суб'єктивний показник) [6]. Розглянемо деякі варіанти адаптаційної взаємодії. Вони можуть залежати від ступеня активності особистості, спрямованості її діяльності та діяльності групи. Спрямованість особистості курсанта – це сукупність стійких, відносно незалежних від ситуації мотивів, що орієнтують його поведінку та діяльність. Відносно незалежні від ситуації, мотиви не заперечують ролі спрямованості в адаптаційному процесі. Вони вказують на її асиміляційний характер.

Соціально-психологічні очікування, залежно від спрямованості особистості, можуть набувати різного змістового навантаження. Розглянемо алоцентричні й егоцентричну спрямованості особистості у контексті соціально-психологічних очікувань та їх значення і вплив на адаптаційний процес курсантів. Алоцентрична спрямованість забезпечує особистості можливість усвідомлювати себе як цінність у нерозривному зв'язку з усвідомленням цінності інших людей. І, що особливо важливо, останні сприймаються нею не як засіб задоволення її потреб, а як цінність, без якої власне життя втрачає сенс. Алоцентрична спрямованість соціально-психологічних очікувань має стійкий гуманістичний характер. Такі соціально-психологічні очікування сприяють ефективному перебігу адаптаційного процесу курсантів, встановленні в групі сприятливого соціально-психологічного клімату, а також є необхідною передумовою високого ступеня ціннісно-орієнтаційної єдності групи курсантів.

Іншим типом спрямованості, який неможливо залишити без уваги, є егоцентрична спрямованість. Егоцентризм (від лат. *ego* – «я» та *centrum* – «центр кола») – це зосередженість індивіда тільки на власних інтересах та переживаннях і, як наслідок, нездатність розуміти іншу, відмінну від нього людину як субєкта і особистість. Егоцентрична спрямованість соціально-психологічних очікувань не тільки вказує на їх різновид, а й окреслює їхню природу та змістові характеристики. Курсант з егоцентричною спрямованістю очікує таких дій і оцінок збоку його оточення, які відповідають егоцентричній прагма-концепції.

Як зазначає М. Й. Боришевський, особистість з егоцентричною спрямованістю самосвідомості може володіти високою здатністю до саморегуляції, проявляти в процесі її здійснення сильну волю, наполегливість. На жаль, енергетичні ресурси такої саморегуляції, «цінності», на яких вона базується, її регуляторні механізми нічого спільного не мають з моральними цінностями, що лежать в основі соціально позитивної саморегуляції поведінки, оскільки остання є інструментом задоволення вузькоєгоїстичних потреб і стосовно оточуючих може бути оцінена як явище виключно негативне [3, с. 31–32].

Але якщо в групі є курсанти з егоцентричними властивостями характеру, то їх соціально-психологічні очікування матимуть повністю або частково егоцентричну спрямованість. Модальність та динаміка можуть мати ситуативний характер. Ситуативність може проявлятися, з одного боку, в ступені нерозуміння суб'єктом того, що можливе існування протилежних точок зору, в конвергентному баченні розв'язання завдання, з іншого, в ступені гостроти і значущості ситуації, передусім усе-таки для нього, а не для інших членів групи чи спільноти загалом. Така людина не тільки сама здатна сприймати й очікувати оцінок і дій, які відповідають її вузькоєгоїстичним потребам: вона переконана, що так само намагаються діяти й інші. І головну запоруку успіху особистість з егоцентричною спрямованістю, як вважає вона сама, вбачає саме в таких оцінках, діях, учинках. У курсанта, в якого яскраво виражена єгоїстична спрямованість, адаптація має неординарний характер.

На початковому етапі, коли адаптація виступає як акомодативний процес і, як правило, нагадує пасивне пристосування, ця неординарність не так яскраво простежується. Хоча на цьому етапі він все ж таки очікує від оточення дій, що, як зазначалося вище, не суперечать його прагма-концепції. Коли адаптація набуває асиміляційного змістового навантаження, особа з єгоїстичною спрямованістю своїми оцінками та діями, а також очікуванням прийнятних для неї оцінок і дій з боку оточення, може слугувати вагомим чинником сповільненого перебігу адаптаційного процесу. Вона негативно, дестабілізуюче

впливає на соціально-психологічний клімат, групи і не сприяє консолідації ціннісних орієнтацій курсантів.

Соціально-психологічна адаптація здійснюється шляхом засвоєння норм і цінностей соціуму, як у широкому розумінні, так і щодо певного соціального оточення, спільноти. Найбільш поширені, стійкі соціально-психологічні очікування трансформуються в соціальні норми. Як зазначає М. І. Бобнева, соціальні норми – регулятори соціальної взаємодії членів малої групи [2, с. 8]. Дотримання групових норм – необхідна умова ефективної взаємодії індивіда у процесі спільної діяльності й спілкування. Вони виконують низку функцій, зокрема, регулятивну, оцінну, стабілізуючу. Утворюючись на базі соціально-психологічних очікувань, норми мають на них зворотний вплив, і індивід не пасивно очікує, а вимагає від партнера певних дій. Оскільки соціально-психологічна адаптація курсантів до навчально-службової діяльності у ВНЗ МВС – це багатоаспектний динамічний процес соціально-психологічної перебудови і соціалізації особистості на етапі набуття нею соціального статусу курсанта, то соціально-психологічні очікування посідають важливе місце і відіграють ключову роль у цьому процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г. А. Значение понятия адаптации для психологии // Методология и история психологии. Экономическая психология и психология хозяйственного управления: VII съезд Об-ва психологов СССР. – М., 1989. – С. 8.
2. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М. : Наука, 1978. – 312 с.
3. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис. ... в форме науч. докл. д-ра психол. наук: / НИИ психол УССР. – М., 1990. – 77 с.
4. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. – К.: СКО «Беркут», 2000. – 63 с.

5. Гайдукевич Г. А. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 16 с.
6. Іванова О. В. Соціально-психологічна адаптація курсантів у вищому закладі освіти МВС як етап професійного становлення майбутніх співробітників пенітенціарної системи: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 16 с.
7. Коноплев В. В. Психологическая адаптация курсантов вузов МВД Украины к деятельности подразделений криминальной милиции: Дис ... канд. наук. : 19.00.06. – К., 1999. – 164 с.
8. Пиаже Ж. Избранные психологические произведения. – М., 1969. – 290 с.
9. Психология и педагогика высшей военной школы: учеб. пособ. / В. И. Варваров, В. И. Вдовюк, В. П. Давыдов и др. / Под ред. А. В. Барабанщикова. – М. : Воениздат, 1989. – 366 с.
10. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ф.Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 1983. – 840 с.